"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार"

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे,

(स्वायत्त) कोल्हापूर

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

इतिहास विभाग

****

सूचना **दि.** 27 / 01 / 2020

विवेकानंद कॉलेजच्या इतिहास विभागातील बी. ए. भाग - I च्या सर्व विद्यार्थी विद्यार्थिनींना सुचित करण्यात येते की, शुक्रवार दिनांक 30/01/2020 रोजी इतिहास पेपर क्रमांक - II "प्राचीन भारताचा इतिहास" या विषयाच्या प्रकरण-1 (मौर्य कालीन घडामोडी) वरील युनिट टेस्ट चे आयोजन पहिल्या तासाला रूम नंबर 13 मध्ये सकाळी 7.30 ते 8.15 या वेळेत केले आहे. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी तयारीनिशी टेस्टला वेळेवर उपस्थित राहावे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

डॉ. एस. आर. कट्टीमनी

इतिहास विभाग

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार"

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे,

(स्वायत्त) कोल्हापूर

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

इतिहास विभाग

****

प्रश्नपत्रिका दि. 30 / 01 / 2020

बी. ए. भाग - I

सेमिस्टर - II पेपर क्रमांक - II

विषय - "प्राचीन भारताचा इतिहास"

प्रकरण-1 मौर्य कालीन घडामोडी

युनिट टेस्ट वेळ - सकाळी 7.30 ते 8.15

प्रश्न - मौर्यकालीन सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन करा . (गुण-10)

VIVEKANAND COLLEGE KOL... ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार"

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे,

(स्वायत्त) कोल्हापूर

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

इतिहास विभाग

गुणपत्रक / मार्कलिस्ट दि. 30/1/2020

वर्ग - बी.ए.- I सेमिस्टर - II

पेपर क्र - II टेस्ट - युनिट टेस्ट

प्रकरणाचे नाव - प्राचीन भारताचा इतिहास एकूण गुण - 10

अ.क्र.	रोल नंबर	मिळालेले मार्क्स	अ.क्र.	रोल नंबर	मिळालेले मार्क्स
1	4715	9	10	4517	9
2	4556	8	11		
3	4837	8	12		
4	4879	9	13		
5	4551	8	14		
6	4617	10	15		
7	4606	10	16		
8	4721	10	17		
9	4612	10	18		

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

विषय शिक्षक स्वाक्षरी

168

30-01-2020

9/10

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Signature of Supervisor

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A. I :- SEM-2 Div. ______ Roll No. 4715

Suppliment No. ~~Open~~ Unit Test Subject इतिहास

Test / Tutorial No. Omkar Dnyaneshwar mane.

प्रश्न. 1 मौर्यकालीन सामाजिक स्थितीचे वर्णन करा.

→ मौर्यकालीन सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालीन साहित्यावरुन मिळते. मेगस्थेनिजने लिहिलेल्या 'इंडीका' या ग्रंथात तसेच कौटील्याच्या अर्थशास्त्रात तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक जीवनाचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. मौर्यकालीन समाजव्यवस्था जाणून घेण्यासाठी त्या काळातील वर्णव्यवस्था, आश्रम-व्यवस्था, कुटुंबपद्धती, विवाहपद्धती इ. अनेक गोष्टींची माहिती घेणे आवश्यक आहे.

i) वर्णव्यवस्था :-

मौर्यकालीन समाज हा पारंपारिक वर्णव्यवस्थेवर आधारित होता. समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे चार वर्ण अस्तित्वात होते. मेगस्थेनिजने इंडिका या ग्रंथात लिहिले की मौर्यकाळातील जातीव्यवस्था जटील होती. विवाह आपापल्या जातीतील स्त्री-पुरुषांशी होत असत. प्रत्येक जातीचा जो व्यवसाय ठरलेला असेल त्या व्यतिरिक्त दुसरा व्यवसाय करण्याची परवानगी त्या काळात नव्हती. तत्कालीन समाज अनेक वर्गात विभागला गेला होता. मेगस्थेनिजने तर आपल्या वृत्तांतात सात जातींचा उल्लेख केला आहे. ब्राम्हणांना समाजात सन्मान होता. अशोकाने ब्राम्हण आणि श्रमणांची सेवा करण्याची आज्ञा [illegible] दिली होती. वैश्य वर्णातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती करणे व व्यापार

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

करणे हा होता. शूद्रांना मात्र तिन्ही वर्णातील लोकांची सेवा करूनच उदरनिर्वाह करावा लागत होता. क्षत्रियांना समाजात सन्मान प्राप्त झाला होता.

iii) आश्रम व्यवस्था :-

वैदिक कालातील समाज ज्याप्रमाणे चार वर्णामध्ये विभागला गेला होता, त्याप्रमाणेच मनुष्याचे जीवनही आश्रमामध्ये विभागले गेले होते. ब्रम्हचार्याश्रमात वयाच्या २५ व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती ब्रम्हचारी राहून धर्माचे अध्ययन करत असे. वयाच्या २५व्या वर्षापासून ५०व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती गृहस्थाश्रमात जीवन व्यतित करीत असे. या आश्रमात व्यक्ती वैवाहिक सुखाचा उपयोग होत असे. यानंतर व्यक्ती वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करीत असे. शेवटी संन्यास आश्रमात व्यक्ती प्रवेश करीत असे. त्यानंतरच्या काळात व्यक्ती संन्यासी व तपस्वीचे जीवन जगत असे. मोक्षप्राप्ती मिळविण्यासाठी त्यांचा प्रयत्न असे.

iiii) कुटुंब पद्धती :-

मौर्य काळात संयुक्त कुटुंब प्रद्धती होती. तसे पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती होती. कुटुंबातील अनेक सदस्य एकत्र व एकमेकांशी प्रेमाने राहत असत. एका कुटुंबात साधारणतः तीन पिढ्यांतील व्यक्ती एकत्र राहत असत. पिता हा कुटुंबाचा प्रमुख असे. पित्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या वडील मुलगा हा कुटुंबाचा प्रमुख बसत असे. आंतरजातीय विवाह आणि बहुपत्नी विवाहाच्या पद्धतीमुळे संयुक्त कुटुंब पद्धतीस नंतरच्या काळात धोका निर्माण झाला. तत्कालीन लोक इमानदार, सत्यवादी आणि शक्तिशाली होते. त्या काळात चोरीचे प्रमाण कमी होते. लोक सुखी आणि समृद्ध जीवन जगत असल्यामुळे घराला कुलुप लावत नव्हते. असे वर्णन मेगास्थिनिजने केले आहे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

iv) विवाहपद्धती :-

या काळात विवाह हे धर्मशास्त्र आणि परंपराव

आधारित केले जात होते. मुलीचे वय १२ वर्षे आणि मुलाचे वय १६ वर्षे झाल्यास ते विवाहासाठी योग्य समजले जाते होते. ब्राम्ह विवाह, प्राजापत्य विवाह, आर्ष विवाह, असुर विवाह, गांधर्व विवाह, राक्षस विवाह, दैव विवाह आणि पैशाच्या विवाह हे विवाहाचे आठ प्रकार मौर्य काळात प्रचलित असल्याचा उल्लेख अर्थशास्त्रात आहे. ब्राम्ह, प्राजापत्य, आर्ष व दैव विवाह हे चार विवाह प्रकार अधार्मिक मानले जात होते. तर राहिलेले चार विवाह प्रकार शक्यतो आपल्या जातीतच होत असत. परंतु तरीही आंतरजातीय विवाह झाल्याचे आपणास दिसून येते. मेगस्थेनिजने वर्णन केलेले आहे.

v] अन्न :-

मौर्य काळातील लोक शाकाहारी आणि मांसाहारी होते. दुधापासून तयार केलेले पदार्थ, फळे, भात, जव आणि गहू यांचा अन्न म्हणून उपयोग होत असे. मौर्यकालीन लोक अनेक पशु-पक्ष्यांचे मांस खात होते. अशोकाने पशुवधावर काही काळ बंदी घातली होती. मद्य आणि मंदिय घेण्याची प्रथा त्या काळात प्रचलित होती. यज्ञाच्या प्रसंगी लोक मंदिय घेत असत असा मेगस्थेनिजने इंडिका या ग्रंथात उल्लेख केला आहे.

vi] पोषाख :-

मौर्य काळातील लोक सुती वस्त्राचा वापर करीत होते. पुरुष गुडघ्यापर्यंत अंतर्वस्त्र घालत होते आणि चादरीसारखे वस्त्र खांद्यावरून पांघरले जात असे. तसेच पुरुष पगडीचाही वापर करीत होते आणि सुती वस्त्राशिवाय, रेशमी कपडे आणि लोकरीची कपडेही वापरली जात असत. अनेक रंगीबेरंगी कापड व आकर्षक वस्त्रांचाही वापर केला जात असे. त्या काळातील नागरिक कर्णफुले, हार, बाजुबंद व दसतबंध हे विविध धातुंचे अलंकार घालत होते. स्त्री-पुरुष एकसारखेच दागिने वापरत असत. श्रीमंत नागरिकांच्या आणि मध्यम नागरिकांच्या जीवनात थोडा फरक होता.

VIVEKANAND COLLEGE ESTD JUNE 1964 KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

vii] मनोरंजन :-

मेगास्थेनिजच्या वर्णनावरुन तत्कालीन मनोरंजनाच्या साधनाविषयी आपणास माहिती होते. रथदौड, घोडदौड आणि सांडाचे युद्ध या द्वारा मनोरंजन होत असे. अर्थशास्त्रानुसार नर्तक, गायक, वादक व वाग्जीवक यांच्या कलाप्रदर्शनामुळेही नागरिकांचे मनोरंजन होत असे प्रमुख सणाच्या प्रसंगी नृत्य केले जात असे तसेच खेड्यात सार्वजनिक शाळांत सामुहिक उत्सवांचे आयोजन केले जात असे सामाजिक दृष्टीकोनातून विचार केला तर मनोरंजन करणे हे त्या काळातील लोकांचे अविभाज्य अंग बनले होते

viii] स्त्रियांची परिस्थिती :-

समाजात स्त्रियांना सन्मान होता आणि कुटुंबानेही त्यांना सन्मानाने वागविले जात होते. स्त्रिया स्वतंत्रपणे कोणतेही कार्य करु शकत होत्या. कौटिल्याने अर्थशास्त्रात वर्णन केले की संकट प्रसंग सोडता स्त्री जर आपल्या पतीच्या परवानगी शिवाय बाहेर गेली तर तिला पण दंड केला पाहिजे आणि पतीच्या आज्ञेशिवाय पत्नी बाहेर गेली तर 12 पण दंड केला पाहिजे. यावरुन निष्कर्ष निघतो की मौर्य काळात स्त्रियांना पूर्ण स्वातंत्र्य नव्हते. तिच्यावर पतीचे बंधने होती. कौटिल्याने म्हटले की स्त्रिया फक्त [illegible] प्राप्तीसाठीच असतात. राजकारणात स्त्रियांना सहभागी घेत येत नसे. त्या काळात पडदा पध्दति स्त्रिहत्या करण्यास कठोर शिक्षा केली जात होती. स्त्रियांना आपल्या पतीसोबत कोणत्याही धार्मिक उत्सवा भाग घेता येत होता. स्त्रियांना पुनर्विवाहाचा व घटस्फोटाचा अधिकार होता.

ix] शिक्षण :-

मौर्य काळात शिक्षणासाठी महत्त्व होते नालंदा व तक्षशिला ही विद्यापीठ अस्तित्वात होती. तसेच शब्दांची उत्पत्ती रचना व अर्थ सांगणारे व्याकरण हे ग्रंथ याच काळातील आहे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

30 नाव :- सतिका संजय जोगुले 8/10

Signature of Supervisor

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A.I Div Date- 30-1-2020 Roll No. 4556

Suppliment No. Unit Test Subject इतिहास

Test / Tutorial No.

प्र1 मौर्यकालीन सामाजिक स्थितीचे वर्णन करा.

प्रस्तावना :- मौर्यकालीन सामाजिक आर्थिक आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालीन साहित्यावरून मिळते मेगास्थिनिने लिहिलेल्या 'इंडिका' या ग्रंथात तसेच कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात तत्कालिन सामाजिक धार्मिक आणि आर्थिक जीवनाचे वर्णन आले आहे.

वर्णव्यवस्था :

मौर्यकालीन समाज हा पारंपारिक वर्णव्यवस्थेवर आधारित होता समाजात ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य आणि शुद्ध हे चार वर्ण असतात. मेगस्थनिसने इंडिका या ग्रंथात लिहिले की मौर्य काळातील जातीव्यवस्था जटील होती विवाह आपल्याला जातीतील स्त्री-पुरुषांशी होत असत. प्रत्येक जातीचा जो व्यवसाय ठरवलेला असे त्या व्यवसाय व्यतिरिक्त दुसरा व्यवसाय करण्याची परवानगी त्या काळात नव्हती तत्कालीन समाज अनेक वर्षात विभागला गेला होता मेगस्थेनिसने तर आपल्या वृत्तांत सात जातीचा उल्लेख केला आहे. ब्राम्हणांना समाजात सन्मान होता. अशोकाने ब्राम्हण आणि श्रमणांची सेवा करण्याची आज्ञा प्रजेला दिलेली होती वैश्य वर्गातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती करणे व व्यापार करणे हा होता शुद्रांना मात्र तिन्ही वर्गातील लोकांची सेवा करून उदरनिर्वाह करावा लागत होता.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

आश्रम व्यवस्था :

वैदीक काळातील समाज ज्याप्रमाणे चार वर्गामध्ये विभागला होता त्याप्रमाणेच मनुष्याचे जीवनही आश्रमामध्ये विभागले होते. ब्रम्हचार्य आश्रमात वयाच्या 25 व्या वर्षापर्यंत

व्यक्ती गृहस्थाश्रमात जीवन व्यतित करीत असे या आश्रमात व्यक्ती वैवाहिक सुखाच्या उपभोग घेत असे त्यानंतरच्या काळात व्यक्ती संन्यास व तपस्वीचे जीवन जगत असे.

3) संयुक्त कुटुंब पध्दती :

मौर्य काळात संयुक्त कुटुंबपध्दती होती तसेच पितृसत्ताक कुटुंबपध्दती होती. कुटुंबातील अनेक सदस्य एकत्र व एकमेकांशी प्रेमाने राहत असते. एका कुटुंबात साधारणत: तीन पिढ्यातील व्यक्ती एकत्र राहत पिता हा कुटुंबाचा प्रमुख असे पित्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा वडिल मुलगा हा कुटुंबाचा प्रमुख बनत असे. आंतरजातीय विवाह आणि बहुपत्नी विवाहाच्या पध्दतीमुळे संयुक्त कुटुंब पध्दतीस धोका निर्माण झाला.

4) विवाहपध्दती :

या काळात विवाह ही धर्मशास्त्र आणि परंपरांवर आधारित केले जात होते. मुलीचे वय 12 वर्षे आणि मुलाचे वय 16 वर्षे झाल्यास ते विवाह ते विवाह सुयोग्य समजले जाते होते. ब्राम्हणविवाह प्रजापत्य विवाह हे आर्षविवाह, असुर विवाह, गंधर्व विवाह, राक्षस विवाह आणि पैशाच्या विवाह हे विवाहाचे आठ प्रकार मौर्य काळात प्रचलित असल्याचा उल्लेख अर्थशास्त्रात आहे. तसेच स्त्रियांना पुर्नविवाह करण्याची परवानगी होती.

VIVEKANAND COLLEGE ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

5) अन्न :

मौर्यकालीन लोक शाकाहारी आणि मांसाहारी होते. दुधापासून तयार केलेले पदार्थ फळे, भात, जव आणि गहू याचा अन्न म्हणून उपयोग होत असे. मौर्यकालीन लोक अनेक पशु-पक्ष्याचे मांस खात होते. अशोकाने पशुवधावर कालांतराने बंदी घातली होती. नशीले द्रव्य आणि मंदीय घेण्याची प्रथा त्या काळात प्रचलित होती. यज्ञाच्या प्रसंगी लोक मंदीय घेत असत असा मेगास्थिनिजने इंडिका या ग्रंथात उल्लेख केला आहे.

6] पोशाख :-

मौर्य काळातील लोक सुती वस्त्राचा वापर करीत होते. पुरुष गुडघ्यापर्यंत अंतरवस्त्र घालत होते आणि चादरी सारखे वस्त्र खांद्यावरून पांघरले जात असे. तसेच पुरुष पगडीचाही वापर करीत असे. सुतीवस्त्राशिवाय रेशमी कपडे आणि वुलनची कपडेही वापरली जात असत. अनेक रंगीबेरंगी कपडे व आकर्षक वस्त्रांचाही वापर केला जात असे. त्या काळातील नागरिक कर्ण, फुले हार बाजूबंद व दसतबंध हा विविध व धातूचे अलंकार घालत होते. स्त्री- पुरुष एकसारखीच दागिने वापरत असत.

मनोरंजन :-

मेगास्थेनिसच्या वर्णनानुसार तत्कालीन मनोरंजनाच्या साधनाविषयी आपणास माहिती होती. रथदौड, घोडदौड, आणि सांडाचे युध्द या व्दारे मनोरंजन होत असे. अर्थशास्त्रानुसार गायक वादक, वाग्वीजक यांच्या कलाप्रदर्शनामुळे नागरिकांचे मनोरंजन होत असे. प्रमुख सणाच्या प्रसंगी नृत्य केले जाते. तसेच खेड्यात सार्वजनिक शाळात सामूहिक उत्साहांचे आयोजन केले जात असे. सामाजिक दृष्टिकोनातून विचार केला तर मनोरंजन करणे ही त्या काळातील लोकांचे अविभाज्य अंग बनले होते.

8] स्त्रियांची परिस्थिती :-

समाजात स्त्रियांना सन्मान होता आणि कुंटुबातही त्यांना सन्मानाने वागविले जात होते. स्त्रिया स्वतंत्रपणे कोणतेही कार्य करू शकत होत्या. कौटिल्याने अर्थशास्त्रात वर्णन केले कि संकट प्रसंग सोडला स्त्री जर आपल्या पतीच्या परवानगीशिवाय बाहेर गेली तर तिला 6पण दंड केला पाहिजे आणि पतीच्या आज्ञेशिवाय पत्नी बाहेर गेली तर 12 दंड केला जात होता. यावरून दिसून येते. मौर्य काळात स्त्रियांना पूर्णपणे स्वतंत्र नव्हते.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

यावरून असे दिसून येते कि मौर्य सम्राटाचे धार्मिक धोरण उदार आणि सहिष्णुतेचे होते मौर्य काळातील सामाजिक स्थिती वरील प्रमाणे होते असे समजले जाते.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

8/10

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "
– शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Signature of Supervisor

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A -I Div. दि. 30-1-2020 Roll No. 9837

Suppliment No. Tushar Namdev Shinde Subject History

Test / Tutorial No. 2nd semistar Unit Test

प्र.1 मौर्यकालीन सामाजिक स्थितीचे वर्णन करा.

मौर्यकाळातील सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालीन साहित्यावरून मिळते. मेगस्थेनिजने लिहलेल्या 'इंडिका' या ग्रंथात तसेच कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक जीवनाचे वर्णन करण्यात आले.

1] वर्ण व्यवस्था

मौर्यकालीन समाज हा पारंपारीक वर्ण-व्यवस्थेवर आधारित होता. समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र हे चार वर्ण आस्तित्वात होते. मेगस्थेनिजने 'इंडीका' या ग्रंथात लिहले की मौर्य काळातील जाती व्यवस्था जटील होती. विवाह आपआपल्या जातीतील स्त्री पुरुषांशी होत असत. प्रत्येक जातीचा जो व्यवसाय ठरलेला असेल त्या व्यवसायाव्यतिरिक्त दुसरा व्यवसाय करण्याची परवानगी त्या काळात नव्हती. तत्कालीन समाज अनेक वर्गात विभागला गेला होता. मेगस्थेनिजने तर आपल्या वृत्तांतात सात जातीचा उल्लेख केला आणि ब्राम्हणांना समाजात सन्मान होता.

आश्रम व्यवस्था

वैदकीय काळातील समाजाप्रमाणे चार वर्गामध्ये विभागला होता. त्याचप्रमाणे मनुष्याचे

जीवनही आश्रमामध्ये विभागले होते. ब्रम्हचर्याश्रमात वयाच्या 25 व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती ब्रम्हचारी राहून धर्माचे अध्ययन करीत असे. वयाच्या 25 व्या वर्षापासून 50 व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती गृहस्थाश्रमात जीवन व्यतित करीत असे. यानंतर व्यक्ती वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करीत असे.

3] संयुक्त कुटुंब पद्धती :-

मौर्यकाळात संयुक्त कुटुंब पद्धती होती. तसेच पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती होती. कुटुंबातील अनेक सदस्य एकत्र व एकमेकांशी प्रेमाने राहत असत. एका कुटुंबात सर्वसाधारणतः तीन पिढ्यातील व्यक्ती एकत्र राहत असत. पिता हा कुटुंबाचा प्रमुख असे. पित्याच्या मृत्युनंतर त्यांचा वडील मुलगा हा कुटुंबाचा प्रमुख बनत असे. आंतरजातीय विवाह आणि बहुपत्नी विवाहाच्या पद्धतीमुळे संयुक्त कुटुंब पद्धतीस नंतरच्या काळात धोका निर्माण झाला. तत्कालीन लोक इमानदार, सत्यवादी आणि व्यक्तीशील होते. त्या काळात चोरीचे प्रमाण कमी होते.

4] विवाहपद्धती :-

या काळात विवाह हे धर्मशास्त्र आणि परंपरावर आधारित केले जात होते. मुलीचे वय 12 वर्ष आणि मुलाचे वय वर्ष 16 वर्ष झाल्यास ते विवाहसाठी योग्य समजले जाते. ब्राह्मविवाह, प्राजापत्य विवाह, आर्ष विवाह, असूर विवाह, गांधर्व विवाह, राक्षस विवाह, दैव विवाह आणि पिशाच्य विवाह हे विवाहाचे आठ प्रकार पवित्र मानले जात होते. तर राहिलेले चार विवाह प्रकार अधार्मिक मानले जातात असे दिसून येते. विवाह हे सहसा आपल्या जातीतच होत असत परंतु तरीही

आंतरजातीय विवाह झाल्याचे आपल्यास दिसून येते. असे मेगॅस्थेनिजने वर्णन केले आहे.

5] अन्न – मौर्य काळातील लोक शाकाहारी आणि मांसाहारी होते. दुधापासून तयार केलेले पदार्थ फळे भात जव आणि गहू यांचा अन्न म्हणून उपयोग होत असे. मौर्यकालीन लोक अनेक पशु-पक्ष्यांचे मांस खात होते. अशोकाने पशुवधावर काळांतराने बंदी घातली होती. नशीले द्रव्य आणि मदिरा घेण्याची प्रथा त्या काळात प्रचलित होती. यज्ञाच्या प्रसंगी लोक मदिरा घेत असत. असा मेगॅस्थेनिजने 'इंडिका' या ग्रंथात उल्लेख केला आहे.

6] पोशाख – मौर्यकाळातील लोक सुती वस्त्रांचा वापर करीत होते. पुरुष गुडघ्यापर्यंत अंतर्वस्त्र घालत होते आणि चादरीसारखे वस्त्र खांद्यावरून पांघरले जात असे. तसेच पुरुष पगडीचाही वापर करत होते. सुती वस्त्रा शिवाय रेशमी कापडे आणि वुलनची कपडेही वापरली जात असत.

त्या काळातील नागरिक कर्ण फुले हार बाजुबंद व दस्तबंद हे विविध धातूचे अलंकार घालत होते. स्त्री-पुरुष एकसारखेच दागिने वापरत असत श्रीमंत नागरिक मात्र आपल्या वस्त्रावर जरीचे काम करून घेत असत श्रीमंत नागरिकांच्या आणि मध्यम नागरिकाच्या जीवनात थोडा तफावत होता.

मनोरंजन –

मेगॅस्थेनिजच्या वर्णनावरुन तत्कालीन मनोरंजनाच्या साधनाविषयी आपणास माहिती होते.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

रथदौड, घोडदौड आणि सांडाचे युद्ध या द्वारा मनोरंज
-न होत असे अर्थशास्त्रानुसार नटनर्तक गायक वादक
व वाग्वीजक यांच्या कलाप्रदर्शनामुळेही नागरिकांचे
मनोरंजन होते. प्रमुख सणाच्या प्रसंगी नृत्य केले
जात असे. तसेच खेड्यात सार्वजनिक शाळांत
सामुहिक उत्सवाचे आयोजन केले जात असे सामाजि
-क दृष्टिकोनातून विचार केला तर मनोरंजन करणे
हे त्याकाळातील लोकांचे अविभाज्य अंग बनले
होते.

8] स्त्रियांची परीस्थिती -

समाजात स्त्रियांना सन्मान होता
आणि कुटुंबातही त्यांना सन्मानाने वागविले जात होते.
स्त्रिया स्वतंत्रपणे कोणतेही कर्म करू शकत होत्या
कौटिल्याने अर्थशास्त्रात वर्णन केले की 'संकट प्रसंग
सोडता स्त्री जर आपल्या पतीच्या परवानगीशिवाय
बाहेर गेली तर तिला दूषण दंड केला पाहिजे आणि
पतीच्या आज्ञेशिवाय पत्नी बाहेर गेली तर 12 पण
दंड केला पाहिजे' या वरून निष्कर्ष निघतो की
मौर्य काळात स्त्रियांना पूर्ण स्वतंत्र्य नव्हते
तिच्यावर पतीची बंधणे होती कौटिल्याने म्हटले की
स्त्रिया फक्त पुत्र प्राप्ती साठीच असतात. राजका
-रणात स्त्रियांना सहभागी होता येत नसे
स्त्रियांना पुनर्विवाहाचा व घटस्फोटाचा अधिकार होता.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

9/10

Signature of Supervisor: [signature]

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A.I Div. ______ तारीख - 30-1-2020 Roll No. 4879

Suppliment No. ______ Subject History

Test / Tutorial No. ~~Assignment-2 Open Book Test~~
Unit Test

1) मौर्यकालीन सामाजिक स्थितीचे वर्णन करा ?

प्रस्तावना :-

मौर्यकालातील सामाजिक, आर्थिक, आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालीन साहित्यावरुन मिळते मेगस्थेनिजने लिहिलेला 'इंडिका' या ग्रंथात तसेच कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक जीवनाचे वर्णन करण्यात आले.

सामाजिक स्थिती बरोबरच मौर्यांचे धार्मिक धोरण हे उदार आणि सहिष्णुतेचे होते त्यामुळे सामाजिक स्थिती बरोबरच धार्मिक विकास देखिल झाला. त्या कालातील लेखकांनी आपल्या साहित्यात लिहून ठेवले होते वैदिक कालातील सर्व देवतांची या कालातही सर्व धर्मियांना समानतेची वागणूक दिली होती.

सामाजिक जीवन :-

वर्णव्यवस्था :-

मौर्यकालीन समाज हा पारंपारिक वर्णव्यवस्थेवर आधारित होता. समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे चार वर्ण अस्तित्वात होते मेगस्थेनिजने इंडिका या ग्रंथात लिहिले की मौर्य कालातील जातिव्यवस्था अतिशय होती विवाह आपापल्या जातीतील स्त्री-पुरुषांशी होत असत. प्रत्येक जातीचे लोक व्यवसाय करतांना आणि त्या व्यवसायाव्यतिरिक्त दुसरा व्यवसाय करण्याची परवानगी

VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous)

त्या काळात नव्हती. तत्कालीन समाज अनेक वर्गात विभागला गेला होता. मेगॅस्थेनिजने तर आपल्या वृत्तान्तात सात जातींचा उल्लेख केला आहे. ब्राह्मणांना समाजात सन्मान होता. अशोकाने ब्राह्मण आणि श्रमणांची सेवा करण्याची आज्ञा प्रत्येकाला दिली होती. वैश्य वर्गातील लोकांना प्रमुख व्यवसाय शेती करणे व व्यापार करणे हा होता. शुद्रांना मात्र तिन्ही वर्गातील लोकांची सेवा करूनच उदरनिर्वाह करावा लागत होता. क्षत्रियांना समाजात सन्मान प्राप्त झाला होता.

(2) आश्रम व्यवस्था :

वैदिक कालातील समाज ज्याप्रमाणे चार वर्णांमध्ये विभागला होता, त्याचप्रमाणे मनुष्याचे जीवनही आश्रमामध्ये विभागले होते. ब्रह्मचर्याश्रमात वयाच्या २५ व्या वर्षात व्यक्ती ब्रह्मचारी राहून धर्माचे अध्ययन करीत असे. वयाच्या २५ व्या वर्षापासून ५० व्या वर्षांपर्यंत व्यक्ती गृहस्थाश्रमात जीवन व्यतीत करीत असे. या आश्रमात व्यक्ती वैवाहिक सुखाचा उपभोग घेत असे. यानंतर व्यक्ती वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करत असे. त्यानंतरच्या काळात व्यक्ती संन्यासी व तपस्वीचे जीवन जगत असे. मोक्षप्राप्ती मिळवण्यासाठी त्याचा प्रयत्न असे.

(3) संयुक्त कुटुंब पद्धती :

मौर्य काळात संयुक्त कुटुंबपद्धती होती. तसेच पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती होती. कुटुंबातील अनेक सदस्य एकत्र व एकमेकांशी प्रेमाने वागत असत. एका कुटुंबात राहत असत. तीन पिढ्यांतील व्यक्ती एकत्र राहत असत. पिता हा कुटुंबाचा प्रमुख असत. पित्याच्या मृत्यूनंतर त्यांचा वडील मुलगा हा कुटुंबाचा प्रमुख असे. आंतरजातीय विवाह आणि बहुपत्नीत्व विवाहाच्या पद्धतीमुळे संयुक्त कुटुंब पद्धतीतील नातेसंबंध कायम टिकत

VIVEKANAND COL... JUNNAR 1964 (Autonomous)

शिक्षा मिळाली. तत्कालीन लोक वतनदार; सत्यवादी तसेच व्यक्तिशाली होते. त्या काळात चोरीचे प्रमाण कमी होते. लोक सुखी, समृद्धी जीवन जगत असल्यामुळे घराला कुलूप लावत नसत असे वर्णन मेगॅस्थेनिजने केले आहे.

(५) विवाह पद्धती :-

या काळात विवाह हे धर्मशास्त्र आणि परंपरावर आधारित होते आहे. मुलीचे वय १२ वर्ष आणि मुलाचे वय १६ वर्ष झाल्यास तो विवाहास योग्य समजले जात असे. ब्राह्मविवाह, प्राजापत्य विवाह, आर्यविवाह, असुर विवाह, गांधर्व विवाह, राक्षस विवाह, दैव विवाह, पैशाच्य विवाह हे विवाहाचे आठ प्रकार मौर्य काळात प्रचलित असल्याचा उल्लेख धर्मशास्त्रात आहे. ब्राह्म, प्राजपत्य, आर्ष व दैव विवाह हे चार विवाह प्रकार पवित्र मानले जात असे. विवाह शक्यतो आपल्या जातीतच होत असे परंतु तरीही आंतरजातीय विवाह झाल्याचे आपणास दिसून येते. मेगॅस्थेनिजने वर्णन केलेले आहे की, एक पिता आपल्या कन्येचा विवाह हुंडा घेऊन करीत होता आणि अनेक मुलांना जन्म देणे हा विवाहाचा प्रमुख उद्देश होता. एरिस्टोब्युलस या युनानी लेखकाने वर्णन केले की " एका पिताने आपली कन्या विकला पाहिजे होते. तसेच या काळात बहुपत्नी विवाह पद्धती सुद्धा प्रचलित होती. स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी होती. तसेच पुत्रप्राप्तीसाठी नियोग पद्धती प्रचलित होती. हुंडा प्रचलित असल्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तसेच घटस्फोटीची प्रथा ही त्या काळात अस्तित्वात होती.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

(६) अन्न :-

मौर्य काळातील लोक शाकाहारी व मांसाहारी होते. दुधापासून तयार केलेले पदार्थ, फळे, भात, जव आणि बाजरी यांचा अन्न म्हणून उपयोग होत असे. मौर्यकालीन

लोक अनेक पशु-पक्ष्यांचे मांस खात होते. अशोकाने पशुवधावर कायद्याने बंदी आणली होती. तरीही मद्य आणि मदिरा पिण्याची प्रथा त्या काळात प्रचलित होती. उत्सवाच्या प्रसंगी लोक मदिरा पीत असत. मेगॅस्थेनिसने 'वाडिका' या प्रथेचा उल्लेख केला आहे

③ पोशाख :-

मौर्य काळातील लोक सुती वस्त्रांचा वापर करीत असे. पुरुष गुडघ्यापर्यंत लोंबकळत धोतर नेसत होते आणि चादरी सारखे वस्त्र खांद्यावरून पांघरले जात होते. तसेच पगडीचाही वापर करत होते. सुती वस्त्रांशिवाय रेशमी कपडे आणि लोकरीचे कपडेही वापरले जात असत. अनेक रंगीबेरंगी कपडे व आकर्षक वस्त्रांचाही वापर केला जात

४) मनोरंजन :-

मेगॅस्थेनिसच्या वर्णनावरून तत्कालीन मनोरंजनाच्या साधनांविषयी आपणास माहिती होते. रथदौड, घोडदौड आणि सांडांचे युद्ध या द्वारा मनोरंजन होत असे. अर्थशास्त्रानुसार नर्तक, गायक, वादक व वादकांच्या कलाप्रदर्शनामुळेही नागरिकांचे मनोरंजन होत असे. प्रमुख सणाच्या प्रसंगी नृत्य केले जात होते. तसेच खेड्यात सार्वजनिक ठिकाणी सामूहिक उत्सवांचे आयोजन केले जात. तसेच सामाजिक दृष्टिकोनातून विचार केला तर मनोरंजन करणे हे त्या काळातील लोकांचे अविभाज्य अंग बनले जाते.

समारोप :-

वरीलप्रमाणे मौर्यांचे सामाजिक स्थितीचे वर्णन स्पष्ट केले आहे.

VIVEKANAND COLLEGE
ESTD JUNE 1964
(Autonomous)

8

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "
– शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Signature of Supervisor: [signature]

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class: BA-I SEM-2 Div: ____ Roll No. 4551
Suppliment No. ____ Subject: History
Test / Tutorial No. Ketna Sunil Chevulkar

प्र मौर्यकालीन सामाजिक स्थितीचे वर्णन करा.

→ मौर्यकाळातील सामाजिक, अर्थिक आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालीन साहित्यावरून मिळते. मेगस्थेनिजने लिहीलेल्या 'इंडिका' या ग्रंथात तसेच कौटील्याच्या अर्थशास्त्रात तत्कालीन तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक जीवनाचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. मौर्यकालीन समाजव्यवस्था जाणून घेण्यासाठी त्या काळातील वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था कुटूंबपद्धती विवाहपद्धती इ. अनेक गोष्टींची माहिती घेणे आवश्यक आहे.

१) वर्णव्यवस्था :-
मौर्यकालीन समाज हा पारंपारिक वर्णव्यवस्थेवर आधारित होता. समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र हे चार वर्ण अस्तित्वात होते. मेगस्थेनिजने इंडिका या ग्रंथात लिहिले की मौर्यकाळातील जातीव्यवस्था जटील होती. विवाह आपापल्या जातीतील स्त्री-पुरूषाशी होत असत. प्रत्येक जातीचा जो व्यवसाय ठरलेला असेल त्या व्यतिरिक्त दुसरा व्यवसाय करण्याची परवानगी त्या काळात नव्हती. तत्कालीन समाज अनेक वर्गात विभागला गेला होता. मेगस्थेनिजने तर आपल्या वृत्तांत सात जातीच्या उल्लेख केला आहे. ब्राम्हणांना समाजात सन्मान होता. अशोकाने ब्राम्हण आणि श्रमणांची सेवा करण्याची आज्ञा प्रजेला दिली होती. वैश्य वर्णातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती करणे व व्यापार करणे हा होता. शुद्रांना मात्र तिन्ही वर्णातील लोकांची सेवा करूनच उदर निर्वाह करावा लागत होता आणि यांना समाजात सन्मान प्राप्त झाला होता.

VIVEKANAND COLLEGE ESTD JUNE 1964 (Autonomous) KOLHAPUR

ii) आश्रम व्यवस्था :-

वैदीक काळातील समाज ज्याप्रमाणे चार वर्गामध्ये विभागला गेला होता. त्याप्रमाणेच मनुष्याचे जीवनही आश्रमामध्ये विभागले गेले होते. ब्रम्हचार्याश्रमात वयाच्या 25 व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती ब्रम्हचारी राहून धर्माचे अध्ययन करत असे. वयाच्या 25 व्या वर्षापासून 50 व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती गृहस्थाश्रमात जीवन व्यतित करीत असे. या आश्रमात व्यक्ती वैवाहीक सुखाचा उपभोग घेत असे. शेवटी संन्यास आश्रमात व्यक्ती प्रवेश करीत असे. त्यानंतरच्या काळात व्यक्ती संन्यासी व तपस्वीचे जीवन जगत असे मो ब्रह्मप्राप्ती मिळविण्यासाठी त्याच्या प्रयत्न असे।

iii) कुटूंब पद्धती :-

मौर्य काळात संयुक्त कुटूंब पद्धती होती. तसेच पितृसत्ताक कुटूंबपद्धती होती. कुटूंबातील अनेक सदस्य एकत्र व एकमेकांशी प्रेमाने राहत असत. एका कुटूंबात साधारणत: तीन पिढ्यातील व्यक्ती एकत्र राहत असत. पिता हा कुटूंबाचा प्रमुख असे. पित्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा हा कुटूंबाचा प्रमुख बनत असे. आंतरजातीय विवाह आणि बहुपत्नी विवाहाच्या पद्धतीमुळे संयुक्त कुटूंब पद्धतीस नंतरच्या काळात धोका निर्माण झाला. तत्कालीन लोक इमानदार, सत्यवादी आणि शक्तीशाली होते. त्या काळात चोरीचे प्रमाण कमी होते. लोक सुखी आणि समाधान जीवन जगत असल्यामुळे घराला कुलूप लावत नसे, असे वर्णन मेगस्थिनिजने केले आहे.

iv) विवाहपद्धती :-

या काळात विवाह हे धर्मशास्त्र आणि परंपरांवर आधारित केले जात होते. मुलीचे वय 12 वर्ष आणि मुलाचे वय 16 वर्ष असल्यास ते विवाह योग्य समजले जात होते. ब्राम्ह विवाह, प्राजापत्य विवाह, आर्ष विवाह, असूर विवाह, गांधर्व विवाह, राक्षस विवाह, दैव विवाह, आणि पैशाच्य विवाह हे विवाहाचे आठ प्रकार मौर्य काळात प्रचलित असल्याचा उल्लेख अर्थशास्त्रात आहे.

ब्राम्ह, प्राजापत्य, ~~असल्यास~~ आर्ष व दैव विवाह हे चार विवाह प्रकार पवित्र मानले जात होते. विवाह शक्यतो आपल्या जातीतच होत असे. परंतु तसेही आंतरजातीय विवाह झाल्याचे आपल्याला दिसून येते. मेगस्थेनिजने वर्णन केलेले आहे की, एक पिता आपल्या कन्येचा विवाह दोन बैल घेवून करीत होता. अनेक पुत्रांना जन्म देणे हा विवाहाचा प्रमुख उदयोग होता. एरिस्टोब्युलस या युनानी लेखकाने वर्णन केले आहे की, एका पित्याने आपली कन्या विकताना त्याने पाहीले होते. तसेच या काळात स्वयंवर विवाह पद्धती सुद्धा प्रचलित ही होती.

v) अन्न :-

मौर्य काळातील लोक शाकाहारी तसेच मांसाहारी होते. दुधापासून तयार केलेले पदार्थ, फळे, भात, जव आणि गहु यांचा अन्न म्हणून उपयोग होत असे. मौर्यकालीन लोक अनेक पशु - पक्ष्यांचे मांस खात होते. अशोकाने पशुवधावर काही काळानंतर बंदी घातली होती. नशीले द्रव आणि मदिरा घेण्याची प्रथा त्या काळात प्रचलित होती. यज्ञाच्या प्रसंगी लोक मदीरा घेत असत, असा उल्लेख मेगस्थेनिजने इंडिका या ग्रंथात केला आहे.

vi) पोषाख :-

मौर्य काळातील लोक सुती वस्त्रांच्या वापर करीत होते. पुरूष गुडघ्यापर्यंत अंतर्वस्त्र घालत होते आणि चादरीसारखे वस्त्र खांद्यावरून पांघरले जात असे. तसेच पुरूष पगडीचाही वापर करीत होते. सुती वस्त्राशिवाय, रेशमी कपडे आणि वुलनची कपडेही वापरली जात असत. अनेक रंगीबेरंगी कपडे व आकर्षक वस्त्रांचाही वापर केला जात असे. त्या काळातील नागरीक कर्णफुले, हार, बाजुबंद, दस्तबंद हे विविध धातुचे अलंकार घालत होते. स्त्री - पुरूष एकसारखेच दागिने वापरत असत. श्रीमंत नागरिक मात्र आपल्या [illegible] जरीचे काम करवुन घेत असत. श्रीमंत नागरिक आणि [illegible] नागरिक यांच्या जीवनात थोडी तफावत होती.

(Autonomous) 1964 JUNE

vii) मनोरंजन :-

मेगास्थिनिजच्या वर्णनावरून तत्कालीन मनोरंजनाच्या साधनांविषयी आपणास माहिती होते. रथदौड, घोडदौड आणि सांडांचे युद्ध या द्वारा मनोरंजन होत असे. अर्थशास्त्रानुसार नरनर्तक, गायक, वादक व वाग्जीवक यांच्या कला प्रदर्शनामुळेही नागरिकांचे मनोरंजन होत असे. प्रमुख सणाच्या प्रसंगी नृत्य केले जात असे. तसेच खेड्यात सार्वजनिक शाळांत सामूहिक उत्सवाचे आयोजन केले जात असे.

viii) स्त्रियांची परिस्थिती :-

समाजात स्त्रियांना सन्मान होता आणि कुटुंबातही त्यांना सन्मानाने वागविले जात होते. स्त्रिया स्वतंत्रपणे कोणतेही कार्य करू शकत होत्या. कौटिल्याने अर्थशास्त्रात वर्णन केले की, संकट प्रसंग सोडला स्त्री जर आपल्या पतीच्या परवानगी शिवाय बाहेर गेली तर तिला 6 पण दंड केला पाहिजे आणि पतीच्या आज्ञे-शिवाय पत्नी बाहेर गेली तर 12 पण दंड केला पाहिजे यावरून निष्कर्ष निघतो की मौर्यकाळात स्त्रियांना पूर्ण स्वातंत्र्य नव्हते. स्त्रियांवर पतीचे बंधने होती. कौटिल्याने म्हटले की स्त्रिया फक्त पुत्र प्राप्तीसाठी असतात. राजकारणात स्त्रियांना सहभागी होता येत नसे. त्या काळात पडदा पद्धती होती. स्त्री हत्या करणाऱ्या स कठोर शिक्षा केली जात होती.

अशा प्रकारे वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, कुटुंबपद्धती, विवाहपद्धती, अन्न, पोशाख, मनोरंजन, स्त्रियांची परिस्थिती या घटकांवरून आपल्याला मौर्य कालीन समाजव्यवस्थेचे दर्शन होते

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"
– शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Signature of Supervisor

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A.I Div B दि. 30-1-2020 Roll No. 4617
Suppliment No. Subject HISTORY
Test / Tutorial No. अमन असलम जमादार

1) मौर्यकालिन परिस्थितीचे वर्णन स्पष्ट करा ?

→ मौर्यकालिन सामाजिक आर्थिक आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालीन साहित्यावरून प्राप्त होते मेगस्थेनिजने लिहिलेल्या 'इंडीका' या ग्रंथात तसेच कौटिल्याला अर्थशास्त्रात तत्कालिन सामाजिक धार्मिक आणि आर्थिक जीवनाचे वर्णन करण्यात आलेले आहे मौर्यकालीन समाजव्यवस्था जाणून घेण्यासाठी त्या काळातील वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, कुटुंबपद्धती विवाह पद्धती इ अनेक गोष्टींची माहिती घेणे आवश्यक आहे.

i) वर्णव्यवस्था :- मौर्यकालिन समाजव्यवस्था ही पारंपारिक वर्णव्यवस्थेवर आधारित होता ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, आणि शुद्र हे चार वर्ण अस्तित्वात होते मेगास्थेनिजने इंडिका या ग्रंथात लिहले कि मौर्यकालातील जीवनव्यवस्था जटिल होती विवाह हा आपल्याला जातितील स्त्री पुरुषांशी होत असत प्रत्येक जातीचा जो व्यवसाय ठरला असेल त्या त्या समाजातील लोक व्यवसाय करत इतर कोणताही व्यवसाय करत नसत तत्कालिन समाज अनेक वर्गात विभागला गेला होता मेगॅस्थिनिजने तर आपल्या वृत्तांतात सात जातीचा उल्लेख केला आहे ब्राम्हणांना समाजात सन्मान होता अशोकाने ब्राम्हण आणि वैश्य वर्गातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती करणे व व्यापार करणे हा होता. शुद्रांना मात्र तिन्ही वर्गातील लोकांची सेवा करूनच उदरनिर्वाह करावा लागत होता स्त्रियांना समाजात सन्मान प्राप्त झाला होता व मौर्यांनी ती घडवून आणला होता असे म्हणजे काही विचारवंतानी मांडले आहे

VIVEKANAND COLLEGE ESTD JUNE 1964 (Autonomous) KOLHAPUR

189

iii) आश्रमव्यवस्था :-

वैदिक कालातील समाज ज्याप्रमाणे चार वर्णामध्ये विभागला गेला होता त्याप्रमाणे मनुष्याचे जीवन हे आश्रमामध्ये विभागले गेले होते ब्रह्मचर्याश्रमात वयाच्या २५ व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती ब्रह्मचारी राहून धर्माचे अध्ययन करत असे वयाच्या २५ व्या वर्षापासुन ५० व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती गृहस्थाश्रमात जीवन घालीत करीत असे या आश्रमात व्यक्ती वैवाहिक सुखाचा उपयोग होत असे यानंतर व्यक्ती वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करीत असे शेवटी सन्यास आश्रमात व्यक्ती प्रवेश करीत असे त्यानंतरच्या काळात व्यक्ती सन्यासी व तपस्वीचे जीवन जगत आहे मोक्ष प्राप्ती मिळवण्यासाठी त्याचा प्रयत्न असे.

iv) पोशाख :-

मौर्यकालातील लोक सुती वस्त्राचा वापर करीत होते पुरुष पायापर्यंत अंतरवस्त्र घालत होते आणि चादरीसारखे वस्त्र खांद्यावर घेतले जात असे तसेच लोक पगडीचा ही वापर करीत होते सुती वस्त्राशिवाय रेशमी कपडे उलनाची कपडे ही वापरत असे तसेच रंगीबेरंगी कपडे व आकर्षक कपड्यांचा केला जात असे त्याकाळातील नागरिक कर्णफुले हार व्याजुबंध, हस्तमध्य असे विविध धातुचे अलंकार घालत होते स्त्री पुरुष सारखे दागिने वापरत असे पण श्रीमंत नागरिक मात्र आपल्या व स्त्यावर जरीचे काम करणा होते असा श्रीमंत नागरिक व मध्यम नागरिक यांच्या जीवनात थोडी तफावत होती.

v) मनोरंजन :-

मेगास्थिनीजच्या वर्णनावरुन तत्कालीन मनोरंजनाच्या साधनांविषयी आपणास माहिती होती रथदौड, घोड दौड आणि युद्ध यांच्या मनोरंजन होत असे अर्थशास्त्रानुसार नर-नर्तक गायक वादक व नागवी जन यांच्या कलाप्रदर्शनाकडे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD. JUNE 1964

नागरिकांचे मनोरंजन होत असे प्रत्येक संताच्या प्रसंगी मूल्य केले जात असे तसेच खेडपात सार्वजनिक शाळेत सांस्कृतिक उत्सवाचे वर्णन मेगास्थनीजने केले आहे.

vi) विवाहपद्धती :- या काळात विवाह हे धर्मशास्त्राने आणि परंपरांवर आधारित केले जात होते. मुलीचे वय 12 वर्ष आणि मुलाचे वय 16 वर्ष झाल्यास ते विवाह योग्य समजले जात असे. ब्राह्मविवाह, प्राजापत्यविवाह, आर्षविवाह, असुरविवाह, गांधार विवाह, राक्षस विवाह, दैव विवाह व पैशाच्य विवाह असे आठ प्रकार मौर्य काळात प्रचलित असण्याचा उल्लेख अर्थशास्त्रात आहे.

vii) अन्न :-

मौर्य काळातील लोक शाकाहारी व मांसाहारी होते व दुधापासून तयार केलेले पदार्थ, फळे, भात, जव आणि गहू यांचा अन्न म्हणून उपयोग होत असे. मौर्यकालीन लोक अनेक आयोजन केले जात असे. सामाजिक दृष्टिकोनातून विचार केला तर आपल्या आवडीचा आहार करत असे.

viii) स्त्री जीवन :-

समाजात स्त्रियांना सन्मान होता. अनेक कुटुंबात त्यांना सन्मानाने वागवले जात असे. स्त्रिया स्वतंत्रपणे कोणतेही कार्य करू शकत होत्या. कौटिल्याने अर्थशास्त्रात वर्णन केले की संकट प्रसंग सोडता स्त्री जर आपल्या पतीच्या परवानगीशिवाय बाहेर गेली तर तिला सुद्धा पण दंड केला पाहिजे. यावरून निष्कर्ष निघतो की मौर्य काळात स्त्रियांना पूर्णपणे स्वातंत्र्य नव्हते व तसेच स्त्रियांवर पतीचे बंधन होते.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

ii) आश्रमव्यवस्था :-

वैदिक काळातील समाज त्याप्रमाणे चार वर्णांमध्ये विभागला गेला होता त्याप्रमाणे मनुष्याचे जीवन हे आश्रमामध्ये विभागले गेले होते ब्रह्मचर्याश्रमात वयाच्या २५ व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती ब्रह्मचारी राहून धर्मांचे अध्ययन करत असे वयाच्या २५ व्या वर्षापासून ५० व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती गृहस्थाश्रमात जीवन घालवीत असे या आश्रमात व्यक्ती वैवाहिक सुखाचा उपभोग घेत असे यानंतर व्यक्ती वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करीत असे शेवटी संन्यास आश्रमात व्यक्ती प्रवेश करीत असे त्यानंतरच्या काळात व्यक्ती संन्यासी व तपस्वीचे जीवन जगत आहे मोक्ष प्राप्ती मिळवण्यासाठी त्यांचा प्रयत्न असे.

iii) कुटुंबपद्धती :-

मौर्य काळात संयुक्त कुटुंब पद्धती होती तसेच पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती होती कुटुंबातील अनेक सदस्य एकत्र व प्रेमाने राहत असे एका कुटुंबात साधारणतः ३ पिढ्यातील व्यक्ती एकत्र राहत असे पिता हा कुटुंबाच्या प्रमुख असे पित्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मोठा मुलगा हा कुटुंबाच्या प्रमुख बनत असे अंतर जातीय विवाह आणि बहूपत्नी विवाहाच्या पद्धतीमुळे संयुक्त कुटुंबपद्धतीस नंतरच्या काळात धोका निर्माण झाला तत्कालीन लोक इमानदार सत्यवादी आणि शक्तिशाली होते व त्या काळात चोरीचे प्रमाण कमी होते लोक सुखी समृद्ध जीवन जगत असल्यामुळे घराला कुलूप लावत नव्हते

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR * (Autonomous) * ESTD JUNE 1964

Signature of Supervisor

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A-I : SEM-2 Div. B Date 30-1-2020 Roll No. 4606

Suppliment No. Subject इतिहास

Test / Tutorial No. प्रथमेश सुभाष इळस्वार

प्रश्न मौर्यकालीन सामाजिक स्थितीचे वर्णन करा.

मौर्यकालीन सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालीन साहित्यावरून मिळते. मेगास्थेनिजने लिहलेल्या इंडिका या ग्रंथात तसेच कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात तत्कालीन सामाजिक धार्मिक आणि आर्थिक जीवनाचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. मौर्यकालीन समाजव्यवस्था जाणून घेण्यासाठी त्या काळातील वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, कुटूंबपध्दती विवाहपध्दती इ. अनेक गोष्टीची माहिती घेणे आवश्यक आहे.

i) वर्णव्यवस्था :-

मौर्यकालीन समाज हा पारंपारिक वर्णव्यवस्थावर आधारित होता. समाजात ब्राम्हण, ~~क्षत्री~~ क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे चार वर्ण अस्तित्वात होते. मेगास्थेनिजने इंडिका या ग्रंथात लिहले की मौर्यकाळातील जातीव्यवस्था जटील होती. विवाह आपापल्या जातीतील स्त्री-पुरुषाशी होत असत. प्रत्येक जातीचा जो व्यवसाय ठरलेला असेल त्या व्यतीरिक्त दुसरा ~~व्यवसाय~~ व्यवसाय करण्याची परवानगी त्या काळात नव्हती. तत्कालीन समाज अनेक वर्गात विभागला गेला होता. मेगास्थेनिजने तर आपल्या ग्रंथातात सात जातीच्या उल्लेख केला आहे. ब्राम्हणांना समाजात सन्मान होता. अशोकाने ब्राम्हणांना आणी श्रमणांची सेवा करण्याची आज्ञा प्रजेला दिली होती. वैश्य वर्णातील लोकांच्या प्रमुख दिली होती वैश्य वर्णातील लोकांना प्रमुख व्यवसाय शेती करणे व

व्यापार करणे हा होता शुद्रांना मात्र तिन्ही वर्णातील लो
सेवा करूनच उदरनिर्वाह करावा लागत होता. स्त्रीयांना
समाजात सन्मान प्राप्त झाला होता

ii) आश्रम व्यवस्था :-

वैदिक काळातील समाज ज्या प्रमाणे चार
मध्ये विभागला गेला होता. त्या प्रमाणेच मनुष्याचे जीवन
आश्रमामध्ये विभागले गेले होते.
ब्रम्हचार्यश्रमात वयाच्या 25 व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती ब्रम्हच
राहून धर्माचे अध्ययन करत असे वयाच्या 25 व्या
वर्षापासुन 50 व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती गृहस्थाश्रम जीवन
व्यतित करीत असे. या आश्रमात व्यक्ती वैवाहीक सुखाचा
उपभोग घेत असे. यानंतर व्यक्ती वनप्रस्थाश्रमात प्रवेश
करीत असे. शेवटी सन्यासे आश्रमात वैवाहिक सुखाचा
उपभोग घेत असे. त्यानंतरच्या काळात व्यक्ती सन्यासी
व तपस्वीचे जीवन जगत असे मोक्षप्राप्ती मिळण्यासाठी
त्याचा प्रयत्न असे.

iii) कुटूंब पध्दती :-

मौर्यकालातील संयुक्त कुटूंबपध्दती होती. तसेच
पितृसत्ताक कुटूंबपध्दती होती. कुटूंबातील अनेक सदस्य
एकत्र व एकमेकांशी प्रेमाने राहत असत एका कुटूंबात
साधारणत: तीन पिढ्यातील व्यक्ती एकत्र राहत असत.
पिता हा कुटूंबाच्या प्रमुख असे पित्याच्या मृत्युनंतर त्याचा
मुलगा हा कुटूंबाच्या प्रमुख बनत असे. आंतरजातीय विवाह
बहुपत्नी विवाहाच्या पध्दतीमुळे संयुक्त कुटूंब पध्दतीस
नंतरच्या काळात धोका निर्माण झाला. तत्कालीन लोक
प्रामाणिक सत्यवादी आणि भक्तीशाली होते त्या काळात
गुन्ह्यांचे प्रमाण कमी होते. लोक सुखी आणी समृद्धी जी
जगत असल्यामुळे घराला कुलुप लावत नव्हते असे वर्णन

COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous)

iv) <u>विवाह पद्धती</u> :-

या काळात विवाह हे धर्मशास्त्र आणि परंपरेवर आधारित केले जात होते. मुलीचे वय 12 वर्षे आणि मुलाचे वय 16 वर्षे झाल्यास ते विवाह करणे योग्य समजले जाते. ब्राम्ह विवाह, प्रजापत्य विवाह, आर्षविवाह असुर विवाह, गांधर्व विवाह, राक्षस विवाह, दैवविवाह, आणि पैशाच्च विवाह हे विवाहाचे आठ प्रकार मौर्य काळात प्रचलित असल्याचा उल्लेख अर्थशास्त्रात आहे. ब्राम्ह प्रजापत्य आर्ष व दैव विवाह शक्यतो आपल्या जातीतच होत असे परंतु तरीही आंतरजातीय विवाह झाल्याचे आढळ्याला दिसून येते. मेगास्थेनिजने वर्णन केलेले आहे कि एक पिता आपल्या कन्येचा विवाह दोन बैल घेवून करीत होता. अनेक पुत्रांना जन्म देणे हा विवाहाचा प्रमुख उद्देश होता. मेरी स्टोट्युलस या युनानी लेखकाने वर्णन केले आहे कि एका पित्याने आपली कन्या विकताना त्याने पाहिले होते. तसेच या काळात स्वयंवर विवाह पद्धती सुद्धा प्रचलित होती स्त्रीयांना पुनर्विवाह पद्धती सुद्धा प्रचलित होती स्त्रीयांना परवानगी होते. तसेच पुत्रप्राप्तीसाठी नियोग पद्धती प्रचलित होती हुंडा पद्धती प्रचलित असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही तसेच घटस्फोटाची प्रथाही या काळात अस्तीत्वात होती.

v) <u>अन्न</u> :-

मौर्य काळातील लोक शाकाहारी तसेच मांसाहारी होते. दुधापासून तयार केलेले पदार्थ फळे, भात, जव आणि गहू यांचा अन्न म्हणून उपयोग होत असे मौर्यकालीन लोक पशु-पक्ष्यांचे मांस खात होते. अशोकाने पशुवधावर कालांतराने बंदी घातली असली तरी आणि मंदीरा सेवनाची प्रथा त्या काळात येत असत असा उल्लेख मेगास्थेनिजने इंडिका या ग्रंथात केला आहे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

vi) पोषाख :- मौर्य काळातील लोक सुती वस्त्रांचा वापर करीत होते. पुरुष गुडघ्यापर्यंत अंतर्वस्त्र धारण होते. चादरीसारखे वस्त्र खांद्यावरून पांघरलेले जात असत. तसेच पुरुष पगडी याही वापर करीत होते. सुती वस्त्राशिवाय रेशमी कपडे आणि फुलांची कपडेही वापरली जात असत. अनेक रंगी-बेरंगी कपडेही व आकर्षक वस्त्रांचाही वापर केला जात असे.

त्या काळातील नागरिक कर्णफुले, हार, बाजुबंद दसतबंध हे विविध धातूचे अलंकार धारण होते. स्त्री-पुरुष एक सारखेच दागिने वापरत असत. श्रीमंत नागरी मात्र आपल्या वस्त्रावर जरीचे काम करून घेत असत. श्रीमंत नागरिक यांच्या जीवनात थोडी तफावत होती.

vii) मनोरंजन :- मेगॅस्थिनिजने वर्णनावरून तत्कालीन मनोरंजनाच्या साधनाविषयी आपणास माहिती होते. रथ दौड, घोडदौड, आणि सांडांचे युद्ध या प्रकारे मनोरंजन होत असे. अर्थशास्त्रानुसार नर्तक, गायक, वादक व ~~आम~~ वाग्जीवक यांच्या कला प्रदर्शनामुळेही नागरीकांचे मनोरंजन होत असे. प्रमुख सणांच्या प्रसंगी नृत्य केले जात असे तसेच खेड्यात सार्वजनिक स्थळात सामुहिक उत्सवाचे आयोजन केले जात असे. सामाजिक दृष्टीकोनातून विचार केला तर मनोरंजन करणे हे त्या काळातील लोकांचे अविभाज्य अंग बनले होते.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (AUTONOMOUS) ESTD JUNE 1964

~~viii)~~
viii) स्त्रियांची परिस्थिती :-

समाजात स्त्रियांना सन्मान होता आणि कुटूंबातही त्यांना सन्मानाने वागविले जात होते. स्त्रिया स्वतंत्रपणे कोणतेही कार्य करू शकत होत्या कौटील्याने अर्थशास्त्रात वर्णन केले की संकट प्रसंगी सोडता स्त्री जर आपल्या पतीच्या परवानगी शिवाय बाहेर गेली तर तर तिला 6 पण दंड केला पाहिजे आणि पतीच्या आज्ञेशिवाय पत्नी बाहेर गेली तर 12 पण दंड केला पाहिजे यावरून निष्कर्ष निघतो कि मौर्यकालात स्त्रियांना पुर्ण स्वातंत्र्य नव्हते. तिच्यावर पतीचे बंधने होती कौटील्याने म्हटले कि स्त्रिया फक्त पुत्रप्राप्तीसाठी आसतात.

राजकारणात स्त्रियांना सहभागी होता येत नसे त्या काळात पडदा पद्धती होती स्त्रिहत्या करण्यास कठोर शिक्षा केली जात होती. स्त्रीयाना आपल्या पतीसोबत कोणत्याही धार्मिक उत्सवात भाग घेता होता. स्त्रियांना पुनर्विवाहाचा आणि घटस्फोटाचा अधिकार होता.

अशा प्रकारे वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था कुटूंबपद्धती, विवाहपद्धती, अन्न, पोषाख, मनोरंजन स्त्रियांची परीस्थिती या घटकावरून आपल्याला मौर्यकालिन समाजव्यवस्थे चे दर्शन होते. तसेच समाजातील पुरुषांचे आणि स्त्रियांचे स्थान यामधील फरकही जाणून येतो.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Autonomous) ESTD JUNE 1964

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"
– शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Signature of Supervisor

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's
VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class B.A. I Div दिनांक ३०-१-२०२० Roll No. 4721

Suppliment No. – Subject इतिहास

Test / Tutorial No. चि. धनराज शिवाजी म्हाकवे.

प्रश्न :- मौर्यकालीन सामाजिक स्थितीचे वर्णन करा.

→ मौर्यकाळातील सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालीन साहित्यावरून मिळते. मेगस्थनिजने लिहिलेल्या 'इंडिका' या ग्रंथात तसेच कौटील्याच्या अर्थशास्त्रात तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक जीवनाचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. मौर्यकालीन वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, कुटुंबपद्धती, विवाहपद्धती इ. अनेक गोष्टींची माहिती घेणे आवश्यक आहे.

1) वर्णव्यवस्था :-

मौर्यकालीन समाज हा पारंपारिक वर्णव्यवस्थेवर आधारित होता. समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र हे चार वर्ण अस्तित्वात होते. मेगस्थनिजने इंडिका या ग्रंथात लिहिले की मौर्यकाळातील जातीव्यवस्था जटील होती. विवाह आपापल्या जातीतील स्त्री-पुरुषांशी होत असत. प्रत्येक जातीचा जो व्यवसाय ठरलेला असेल त्या व्यतिरिक्त दुसरा व्यवसाय करण्याची परवानगी त्या काळात नव्हती. तत्कालीन समाज अनेक वर्गात विभागला गेला होता. मेगस्थनिजने तर आपल्या वृत्तांतात सात जातींचा उल्लेख केला आहे. ब्राम्हणांना समाजात सन्मान होता. अशोकाने ब्राम्हण आणि श्रमणांची सेवा करण्याची आज्ञा प्रजेला दिली होती. वैश्य वर्णातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती करणे व पशु-पक्ष्यांचे मांस खात होते

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

अशोकाने पशुवधावर कालांतराने बंदी घातली होती. नशीले द्रव आणि मदिरा घेण्याची प्रथा त्या काळात प्रचलित होती. यज्ञाच्या प्रसंगी लोक मदीरा घेत असत, असा उल्लेख मेगस्थेनिजने इंडिका या ग्रंथात केला आहे.

ii] आश्रम व्यवस्था :-

वैदिक काळातील समाज ज्याप्रमाणे चार वर्गामध्ये विभागला गेला होता. त्याप्रमाणेच मनुष्याचे जीवनही आश्रमामध्ये विभागले गेले होते. ब्रम्हचर्याश्रमात वयाच्या २५ व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती ब्रम्हचारी राहून धर्माचे अध्ययन करत असे. वयाच्या २५ व्या वर्षापासून ५० व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती गृहस्थाश्रमात जीवन व्यतित करीत असे. या आश्रमात व्यक्ती वैवाहिक सुखाचा उपभोग घेत असे. यानंतर व्यक्ती वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करीत असे. शेवटी संन्यास आश्रमात प्रवेश करीत असे. शेवटी संन्यास आश्रमात व्यक्ती प्रवेश करीत असे. त्यानंतरच्या काळात व्यक्ती संन्यासी व तपस्वीचे जीवन जगत असे. मोक्षप्राप्ती मिळवण्यासाठी त्यांचा प्रयत्न असे.

iii] कुंटुब पद्धती :-

मौर्य काळात संयुक्त कुटूंब पद्धती होती. तसेच पितृसत्ताक कुंटूबपद्धती होती. कुटूंबातील अनेक सदस्य एकत्र व एकमेकांशी प्रेमाने राहत असत. एका कुंटूबात साधारणतः तीन पिढ्यांतील व्यक्ती एकत्र राहत असत. पिता हा कुंटूबाच्या प्रमुख असे. पित्याच्या मृत्युनंतर त्याचा वडील मुलगा हा कुटुंबाचा प्रमुख बनत असे. आंतरजातीय विवाह आणि बहुपत्नी विवाहाच्या पद्धतीमुळे संयुक्त कुटूंब पद्धतीस

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

iv] विवाहपद्धती :-

या काळात विवाह हे धर्मशास्त्र आणि परंपरांवर आधारित केले जात होते. मुलीचे वय १२ वर्ष आणि मुलाचे वय १६ वर्ष झाल्यास ते विवाह योग्य समजले जात होते. ~~मुलीचे वय १२ वर्ष आणि~~ ब्राम्ह विवाह, प्राजापत्य विवाह, आर्ष विवाह, असुर विवाह गांधर्व विवाह, राक्षस विवाह, दैव विवाह आणि पैशाच्या विवाह हे विवाहाचे आठ प्रकार मौर्य काळात प्रचलित असल्याचा उल्लेख अर्थशास्त्रात आहे. ब्राम्ह, प्राजापत्य, आर्ष व दैव विवाह हे चार विवाह प्रकार पवित्र मानले जात होते. विवाह शक्यतो आपल्या जातीतच होत असे. परंतु तरीही आंतरजातीय विवाह झाल्याचे आपल्यास दिसून येते. मेगॅस्थेनिजने वर्णन केलेले आहे की, एक पिता आपल्या कन्येचा विवाह दोन बैल घेवून करीत होता. अनेक पुत्रांना जन्म देणे हा विवाहाचा प्रमुख उद्देश होता. एरिस्टोब्युलस या यूनानी लेखकाने वर्णन केले आहे. की "एका पित्याने आपली कन्या विकताना त्याने पाहिले होते." तसेच या काळात स्वयंवर विवाह पद्धती सुद्धा प्रचलित होती. स्त्रियांना पुर्नविवाह करण्याची परवानगी होती. तसेच पुत्र प्राप्तीसाठी नियोग पद्धती प्रचलित होती, हुंडा पद्धती प्रचलित असण्याची पद्धती प्रचलित होती. हुंडा पद्धती प्रचलित असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तसेच घटस्फोटाची प्रथा ही या काळात अस्तित्वात होती.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

v] अन्न :-

मौर्य कालीन लोक शाकाहारी तसेच मांसाहारी होते. दुधापासून तयार केलेले पदार्थ फळे, भात, ज्वारी आणि गहू यांचा अन्न म्हणून उपयोग होत असे. मौर्यकालीन लोक अनेक पशु-पक्ष्यांचे

मांस खात होते. अशोकाने पशुवधावर कालांतराने बंदी घातली होती. नशीले द्रव आणि मदिरा घेण्याची प्रथा त्या काळात प्रचलित होती. यज्ञाच्या प्रसंगी लोक मदीरा घेत असत, असा उल्लेख मेग-स्थेनिजने इंडीका या ग्रंथात केला आहे.

vi) पोषाख :-

मौर्य काळातील लोक सुती वस्त्राचा वापर करीत होते. पुरुष गुडघ्यापर्यंत अंतर्वस्त्र घालत होते आणि चादरीसारखे वस्त्र खांद्यावरून पांघरले जात असे. तसेच पुरुष पगडीचाही वापर करीत होते. सुती वस्त्राशिवाय, रेशमी कपडे आणि कलनची कपडेही वापरली जात असत. अनेक रंगीबेरंगी कपडे व आकर्षक वस्त्रांचाही वापर केला जात असे.

त्या काळातील नागरिक कर्णफुले, हार, बाजुबंद, दस्तबंध हे विविध धातूंचे अलंकार घालत होते. स्त्री पुरुष एकसारखेच दागिने वापरत असत. श्रीमंत नागरिक मात्र आपल्या वस्त्रावर तरीचे काम करून घेत असत. श्रीमंत नागरिक आणि मध्यम नागरिक यांच्या जीवनात थोडी तफावत होती.

समारोप :-

अशा प्रकारे वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था कुटुंबपद्धती, विवाहपद्धती, अन्न, पोशाख, मनोरंजन या घटकांवरून आपल्याला मौर्यकालीन समाज-व्यवस्थेचे दर्शन होते. तसेच समाजातील पुरुषांचे आणि स्त्रियांचे स्थान यांमधील फरकही जाणून घेतो.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "
– शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Signature of Supervisor

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous), KOLHAPUR

Class BA (FY) Div A तारिख - २०-१-२०२० Roll No. 4612

Suppliment No. Subject History

Test / Tutorial No. Name :- Shree H. Jadhav

प्र. मौर्यकालीन सामाजिक स्थीतीचे वर्णन करा.

मौर्य काळातील सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालीन साहित्यावरून मिळते.

" मेगॅस्थिनीजने लिहलेल्या इंडिका या ग्रंथातून तसेच कौटील्याच्या अर्थशास्त्रातून तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक, आणि आर्थिक जीवनाचे वर्णन करण्यात आलेले आहे." मौर्यकालीन वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, कुटुंब पद्धती, विवाह पद्धती इत्यादी अनेक गोष्टींची माहिती घेणे आवश्यक आहे. ती पुढील प्रमाणे.

(1) वर्णव्यवस्था :-

मौर्यकालीन समाज हा पारंपारिक वर्णव्यवस्थेवर आधारीत होता. समाजात ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य, शुद्र हे चार वर्ण अस्तित्वात होते. मेगॅस्थेनिजने इंडिका ग्रंथात लिहले की, मौर्यकालातील जातीव्यवस्था जटील होती. विवाह आप-आपल्या जातीतच केला जात असत. प्रत्येक जातीचा जो व्यवसाय ठरलेला असत, त्या व्यतिरिक्त दुसरा व्यवसाय करण्याची परवानगी त्या काळात नव्हती. तत्कालीन समाज अनेक वर्गात विभागलेला होता. मेगॅस्थिनिजने तर आपल्या वृत्तांत सात जातींचा उल्लेख केलेला दिसून येतो. ब्राम्हणांना समाजात मान होता. अशोकाने ब्राम्हणांची आणि श्रमणांची सेवा करण्याची आज्ञा प्रजेला दिली होती. वैश्य वर्णातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय व्यापार हा असत.

अशोकाने पशु वधावर कालांतराने बंदी घातली. नशीलि द्रव आणि मदिरा घेण्याची प्रथा त्या काळात प्रचलीत होती. यज्ञाच्या प्रसंगी लोक मदिरा घेत असत, असा उल्लेख मॅगेस्थनिजने त्याच्या इंडिका ग्रंथात केला आहे.

③ आश्रम व्यवस्था :-

मौर्यकालातील समाज ज्याप्रमाणे चार वर्गामध्ये विभागला गेला होता, त्याचप्रमाणेच मनुष्याचे जीवनही आश्रमामध्ये विभागले गेले होते. ब्रम्हचर्याश्रमात वयाच्या 25 व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती ब्रम्हचारी राहून धर्माचे अध्ययन करत असे. वयाच्या 25 व्या वर्षापासून ते 50 वर्षापर्यंत व्यक्ती गृहाश्रमात जीवन व्यतित करीत असे. या आश्रमात व्यक्ती वैवाहिक सुखाचा उपभोग घेत असे. यानंतर व्यक्ती वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करीत असे. शेवटी सन्यास श्रमात प्रवेश करीत असे. मोक्ष प्राप्ती मिळण्यासाठी त्यांचा प्रयत्न असे.

③ कुटुंब पद्धती :-

मौर्य काळात संयुक्त कुटुंब पद्धती होती. तसेच पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती होती. कुटुंबातील अनेक सदस्य एकत्र व एकमेकांशी प्रेमाने राहत असत. एका कुटुंबात साधारणतः तीन पिढ्यांतील व्यक्ती एकत्र राहत असत. पिता हा कुटुंबाचा प्रमुख असे. पित्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा वडील मुलगा हा कुटुंबाचा प्रमुख बनत असे. आंतरजातीय आणि बहुपत्नी विवाहाच्या पद्धतीमुळे संयुक्त कुटुंब पद्धतीस नंतरच्या काळात धोका निर्माण झाला. तत्कालीन लोक इमानदार, सत्यवादी आणि शक्तीशाली होते. त्या काळात चोरीचे प्रमाण कमी होते. लोक सुखी आणि समृद्ध जीवन जगत असल्यामुळे घराला कुलूप लावत नसत, असे वर्णन मॅगेस्थनिजने केले आहे.

VIVEKANAND COLLEGE ESTD JUNE 1964 (Autonomous)

④ विवाह पद्धती :-

या काळात विवाह हे धर्मशास्त्र आणि परंपरांवर आधारित केले जात होते. मुलीचे वय 12 वर्षे व मुलाचे वय 14 वर्षे पूर्ण झाल्यास ते विवाह योग्य समजले जात होते. विवाह, प्राजापत्य विवाह, आर्ष विवाह, असुर विवाह, राक्षस विवाह, गांधर्व विवाह, दैव विवाह आणि पैशाच्या विवाह हे विवाहाचे आठ प्रकार मौर्य काळात प्रचलीत असल्याचा उल्लेख अर्थशास्त्रात आहे. ब्राम्हण, प्राजापत्य, आर्ष व दैव विवाह हे चार विवाह प्रकार पवित्र मानले जात होते. विवाह शक्यतो आप-आपल्या जातीतच होत असे, तरी ही आंतरजातीय विवाह होत असल्याचे आपल्याला दिसून येते. मॅगेस्थिनीजने वर्णन केलेले आहे की, एक पिता आपल्या कन्येचे विवाह दोन बैल घेऊन करीत होता, अनेक पुत्रांना जन्म देणे हा विवाहाचा प्रमुख उद्देश होता. अरिस्टोटयुलस या युनानी लेखकाने वर्णन केले आहे की, "एका पित्याने आपली कन्या विकताना त्याने पाहिले आहे, होते." तसेच या काळात स्वयंवर विवाह पद्धती सुद्धा प्रचलित होती. स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी होती. तसेच पुत्र प्राप्ती साठी नियोगी पद्धती प्रचलीत होती. हुंडा पद्धती सुद्धा प्रचलीत होती. हुंडा पद्धती प्रचलीत असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तसेच घटस्फोटाची प्रथाही या काळात अस्तित्वात होती.

⑤ पोशाख :-

मौर्य काळातील लोक सुती वस्त्राचा वापर करत होते. पुरुष गुडघ्यापर्यंत अंतर्वस्त्र घालत होते. आणि चादरी सारखे वस्त्र खांद्यावरून पांघरले जात असे. तसेच पुरुष पगडीचाही वापर करीत होते. सुती वस्त्रांशिवाय रेशमी कापडे आणि कलाकुसरीची कापडे वापरली जात असत. अनेक रंगीबेरंगी कपडे व आकर्षक दागिन्यांचा वापर केला जात असे.

त्या काळातील नागरिक कर्णफुले, हार, बाजूबंद, हस्तबंध हे विविध धातूंचे अलंकार घालत होते. स्त्री पुरूष एकसारखे दागिने घालत असत. श्रीमंत नागरिक मात्र आपल्या वस्त्रावर नक्षीचे काम करून घेत असत. श्रीमंत नागरिक आणि मध्यम नागरिक यांच्या जीवनात थोडी तफावत होती.

⑥ अन्न :-

मौर्य काळातील लोक शाकाहारी तसेच मांसाहारी अन्नाचे सेवन करत असत. दुधापासून तयार केलेले वेगवेगळे पदार्थ, अनेक फळे, ज्वारी, भात, गहू व इतर कडधान्यांचा आहारात समावेश असे. मौर्यकालीन लोक अनेक पशु-पक्ष्यांचे मांस खात होते. अशोकाने कालांतराने पशुवधावर बंदी घातली होती.

⑦ मनोरंजन :-

मॅगेस्थेनिजच्या वर्णनावरून तत्कालीन मनोरंजनाच्या साधनांविषयी आपणास माहिती होते. घोडदौड आणि सांडांचे युद्ध या द्वारे मनोरंजन होत असे. अर्थशास्त्रानुसार नरनर्तक, गायक, वादक व वाजीक यांच्या कला प्रदर्शनामुळेही नागरिकांचे मनोरंजन होत असे. प्रमुख सणांच्या प्रसंगी नृत्य केले जात असे. तसेच खेड्यांत सार्वजनिक शाळांत सामूहीक उत्सव साजरे केले जात असत.

समारोप :-

अशा प्रकारे वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, कुटुंबपद्धती, विवाहपद्धती, अन्न पोषाख, मनोरंजन या घटकांवरून आपल्याला मौर्यकालीन समाजव्यवस्थेचे दर्शन घडून येते तसेच समाजातील पुरूषांचे आणि स्त्रीयांचे स्थान यांमधील फरकही जाणून येतो.

VIVEKANAND ... (Autonomous) ... 1964

Class B.A.I Div Date 30-1-2020 Roll No. 4517

Suppliment No. Subject History

Test / Tutorial No. स्नेहा सुनिल वामोले .

(1) मौर्यकालीन सामाजिक स्थितीचे वर्णन करा.

→ पुस्तावना -

मौर्यकाळात सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक जीवनाची माहिती आपल्याला शिलालेख तसेच तत्कालिन साहित्यावरुन मिळते. मेगस्थेनिसने लिहलेल्या "इंडिका" या ग्रंथात तसेच कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रात तत्कालिन सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक जीवनाचे वर्णन करण्यात आले.

सामाजिक स्थिती बरोबरच मौर्यांचे धार्मिक धोरण हे उदार आणि सहिष्णुतेचे होते. त्यामुळे सामाजिक स्थितीसोबतच धार्मिक विकास देखील झाला.

* सामाजिक जीवन -

(1) वर्णव्यवस्था -

मौर्यकालीन समाज हा पारंपारिक वर्णव्यवस्थेवर आधारित होता. समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि क्षुद्र हे चार वर्ण अस्तित्वात होते. मेगस्थेनिसने 'इंडीका' या ग्रंथात लिहले की मौर्य काळातील जातिव्यवस्था जटिल होती. विवाह आपल्या जातीतील स्त्री - पुरुषाशी होत असे. प्रत्येक जातीचा जो व्यवसाय ठरलेला असे. त्या व्यवसायाव्यतिरिक्त दुसरा व्यवसाय करण्याची परवानगी त्या काळात नव्हती.

(207)

तत्कालिन समाज अनेक वर्णात विभागला गेला होता. मेगस्थेनिजने तर आपल्या वृत्तांतात सात जातींचा उल्लेख केला आहे. ब्रम्हणांना समाजात सन्मान होता. अशोकाने ब्राम्हण आणि आश्रमणांची सेवा करण्याची आज्ञा प्रजेला दिली. वैश्य वर्णातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती करणे व व्यापार करणे हा होता. शुद्रांना मात्र तिन्ही वर्णातील लोकांची सेवा करून उदरनिर्वाह करावा लागतो. क्षत्रियांना समाजात सन्मान प्राप्त झाला होता.

② आश्रमव्यवस्था –
वैदीक काळातील समाज ज्याप्रमाणे चार वर्णामध्ये विभागला होता. त्याचप्रमाणे मनुष्याचे जीवनही आश्रमामध्ये विभागले होते. ब्राम्हचर्याश्रमात वयाच्या २५ व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती ब्रम्हचारी राहून धर्माचे अध्ययन करीत असे. वयाच्या २५ व्या वर्षापासून ते ५० व्या वर्षापर्यंत व्यक्ती गृहस्थाश्रमात जीवन व्यतित करत असे. या आश्रमात व्यक्ती वैवाहिक सुखाचा उपभोग घेत, यानंतर व्यक्ती वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करीत असे. शेवटी संन्यास आश्रमात व्यक्ती प्रवेश करित असत. त्यानंतर व्यक्ती संन्यास व तपस्वीचे जीवन जगत असे.

③ संयुक्त कुटुंब पद्धती :-
मौर्य काळात संयुक्त कुटुंबपद्धती होती. तसेच पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती होती. कुटुंबात साधारणत: तीन पिढ्यातील व्यक्ती एकत्र राहत असत. पिता हा कुटुंबाचा प्रमुख असे. पित्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा ~~थोरला~~ मुलगा हा कुटुंबाचा प्रमुख बनत असे. आंतरजातीय विवाह आणि बहुपत्नी विवाहामुळे संयुक्त कुटुंबपद्धतीस नंतरच्या काळात धोका निर्माण झाला. तत्कालीन लोक इमानदार, सत्यवादी आणि शक्तीशाली होते. त्या काळात चोरीचे प्रमाण कमी होते. लोक सुखी व समृद्ध जीवन जगत असल्याचे

घराला कुलूप लावत नव्हते. असे वर्णन मेगास्थेनिजने केले

④ विवाहपद्धती -

या काळात विवाह हे धर्मशास्त्र आणि परंपरांवर आधारित केले जाते. मुलीचे वय 12 वर्षे व मुलांचे वय 16 वर्षे असल्यास ते विवाहासाठी योग्य आहे असे मानले जात. ब्राम्हविवाह, प्रजापत्य विवाह, आर्य विवाह, असुर विवाह, गांधर्व विवाह, राक्षस विवाह, दैव विवाह आणि पैशाच्य विवाह हे विवाहाचे आठ प्रकार मौर्य काळात प्रचलित होते तर राहिलेले चार विवाह अधार्मिक मानले जात. विवाह शक्यतो आपल्या जातीतच होत असे. परंतु तरीही आंतरजातीय विवाह झाल्याचे आपल्याला दिसून येते. मेघस्थेनीजने वर्णन केलेले आहे की, एक पिता आपल्या कन्येचा विवाह दोन बैल घेवून करीत होता आणि अनेक पुत्रांना जन्म देणे हा विवाहाचा प्रमुख उद्देश होता. एरिस्टेटोब्युलस या युनानी लेखकाने वर्णन केले की, एका पित्याने आपली कन्या विकताना त्याने पाहिले आहे. तसेच या काळात स्वयंवर विवाह पद्धतीही प्रचलित होती. स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी होती. तसेच पुत्रप्राप्तीसाठी नियोग पद्धती प्रचलित होती. हुंडा पद्धती प्रचलित असल्याचे नाकारता येत नाही. तसेच घटस्फोटाची प्रथाही प्रचलित होती.

⑤ अन्न -

मौर्य काळातील लोक शाकाहारी व मांसाहारी होते. दुधापासून तयार केलेले पदार्थ, फळे, भात, जव आणि गहू यांचा अन्न म्हणून उपयोग होत असे. मौर्यकालीन लोक अनेक अनेक पशु-पक्षांचे मांस खात होते. अशोकाने पशुवधावर कालांतराने बंदी घातली होती. नशीले द्रव्य आणि मदिरा पिण्याची प्रथा त्याकाळात प्रचलित होती. यज्ञाच्या प्रसंगी लोक मदिरा घेत तान. असा मेगास्थनीजने 'इंडीका' या ग्रंथात उल्लेख केला आहे

VIVEKANAND COLLEGE (Autonomous)

* पोषाख -

मौर्य कालातील लोक सूती वस्त्राचा वापर करीत पुरुष गुडघ्यापर्यंत अंतवस्त्र घालत होते आणि चादरीसारखे वस्त्र खांद्यावरून बांधलेले जात असे. तसेच पुरुष पगडीचाही वापर करीत होते. सूती वस्त्राशिवाय रेशमी कपडे आणि वुलनची कपडेही वापली जात अनेक रंगीबेरंगी कपडे व आकर्षक वस्त्राचाही वापर केला जात असे.

* मनोरंजन :-

मेगॅस्थेनिजने वर्णनावरून तत्काली मनोरंजनाच्या साधनाविषयी आपणास माहिती होते. रथदौड, घोडदौड आणि सांडाचे युद्ध या द्वारा मनोरंजन होत असे. अर्थशास्त्रानुसार नरनर्तक, गायक, वादक, व वाग्जिक यांच्या कलाप्रदर्शनामुळेही नागरिकांचे मनोरंजन होत. प्रमुख सणाच्या प्रसंगी नृत्य केले जात असे. तसेच खेड्यात सार्वजनिक शाळात सामुहीक उत्सवाचे आयोजन केले जात असे.

* स्त्रियांची परिस्थिती -

समाजात स्त्रियांना सन्मान होता आणि कुटुंबातही त्यांना सन्मानाने वागवले जात होते. स्त्रिया स्वतंत्रपणे कोणतेही कार्य करू शकत होत्या. कौटील्याने अर्थशास्त्रात वर्णन केले की, संकट प्रसंगी सोडता स्त्री जर आपल्या पतीच्या परवानगीशिवाय बाहेर गेली. स्त्रियांना आपल्या पतीसोबत कोणत्याही धार्मिक उत्सवात भाग घेत होत.

[stamp] ESTD JUNE 1964